

Ikonikus céljaink: a szórendi variációs lehetőségek feltérképezéséről az obi-ugor nyelvekben¹

Gugán Katalin

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

Typological studies have revealed an asymmetry between OV and VO languages in the position of oblique phrases: whereas VO languages are mostly VOX, the oblique phrase in OV languages can precede, follow, or stand between the object and the verb (XOV / OVX / OXV). Khanty and Mansi variants are known to be SOV languages, with minimal variation in word order. This analysis is a pilot study of Mansi, focusing on sentences with non-canonical word order, specifically non-verb-final indicative sentences, and has a dual objective. Firstly, it explores what types of phrases may occur in a postverbal position and whether the findings conform to typological statements. Secondly, it investigates the motivation for postverbal placement. Data were extracted from selected texts of the Northern Mansi and the Pelym Mansi subcorpora of the Ob-Ugric Database. Regarding the types of postverbal constituents, many belong to a group of arguments that encode concrete or figurative endpoints, which have been observed to occur postverbally in other OV

¹ A tanulmány A prozódia hatása a szórendre: Az OV nyelvek ige utáni mondatszakaszának komplex interfész alapú megközelítése (K 135958) projekt keretében készült. Köszönettel tartozom írásom lektorainak, hogy segítettek a dolgozatot jobbá tenni, valamint Surányi Balázsnak és Lena Borise-nek a témáról tartott sok inspiráló megbeszélésért.

languages as well. Apart from this semantic motivation, postverbal placement can also result from pragmatic features, a characteristic type being the postverbal placement of constituents that are discourse-old.

Keywords: SOV languages, Targets, postverbal constituents, Mansi

Kulcsszavak: SOV nyelvek, cél típusú bővítmények, ige mögötti mondatrészek, manysi

1. Mint az közismert²

Az obi-ugor nyelvek egyes változatait egyaránt SOV, s ezen belül általában szigorúan SOV szórendű nyelvként tartja számon a szakirodalom. Nagyon sok helyről lehetne e mellé a megállapítás mellé szakirodalmi hivatkozást adni, jelen esetben – az egyszerűség kedvéért – a két legújabb kézikönyv megállapításait foglalom össze. Az északi manysiról Bakró-Nagy–Sipőcz–Skribnik (2022: 554) azt írják, hogy az alapszórend SOV (ugyanígy: Virtanen–Horváth 2023: 690), az SVO elrendezés pedig fiatalabb, és ilyen mintázatokat szórványosan, elsősorban a sajtó nyelvében lehet találni. A keleti manysi kapcsán Forsberg (2022: 575) azt jegyzi meg, hogy a semleges szórend SOV, de az információs szerkezet szempontjából jelölt elrendezések sem a szórend átalakításával jönnek létre, hanem az igei vonzatok szintaktikai szerepének megváltoztatásával (ilyen a passzíválás, ill. ditranzitív szerkezetek kétféle mintával történő megvalósulása). Sipos (2022: 596) szintén SOV/SXV nyelvként írja le az északi hantit, de megjegyzi, hogy van némi variáció, amely részben orosz kontaktushatásra vezethető vissza. Schön–Gugán (2022: 621) a keleti (szurguti) hantit az eurázsiai SOV típust képviselő nyelvként jellemzik, de kitérnek valamelyest a szórendi variációs lehetőségekre is. Ugyancsak megemlíti a variációs lehetőségeket a szurguti hanti kapcsán Csepregi (2023: 704), jelezve, hogy a neutrális SV/AOV szórend (melyben általában a szabad bővítmények is megelőzik az igt) mellett vannak más típusú, az információs szerkezet szempontjából jelölt szórendi minták.

Ismét csak közismert, általánosan elfogadott megállapítás, hogy feltehetően az uráli alapnyelvben is SOV volt az alapszórend (Hajdú 1981, Bereczki 2003), azaz az obi-ugor nyelvek SOV alapszórendje az ősi örökség része. Az ettől eltérő, valamilyen szempontból jelöltebb mintáknál a kontaktushatás kézenfekvő, és mindenképpen vizsgálандó tényező. A kérdés, amely a jelen írás középpontjában áll, az, hogy emellett érdemes-e/lehet-e még más típusú magyarázatokkal is próbálkozni. Az alábbiakban először az egyéb típusú igei bővítmények szórendjével kapcsolatos

² Safranek (1986), l. még <https://www.youtube.com/watch?v=o2j61T7M9-4> (Utolsó megtekintés: 2024. október 14.)

tipológiai megfigyelésekről esik szó (2), majd (nagyon vázlatosan) egy, a szórendet befolyásoló további tényezőről (3). Ezután a jelen vizsgálat közvetlen előzményének tekinthető tanulmányok eredményei (4) kapcsán kicsit részletesebben esik szó egy olyan bővítménycsoportról, az ún. CÉL típusú bővítményekről, amelyek különösen hajlamosak arra, hogy OV alapszórendű nyelvekben kilógjanak a sorból, azaz jellemzőbb rájuk az ige mögötti előfordulás (5). Ezt egy nagyon kis korpuszon végzett, ízelítő jellegű vizsgálat eredményeit összegző rész követi, ami azt próbálja bemutatni, mennyire hasonlítanak az előzményekre, vagy éppen különböznek azoktól a manysi nyelv két változatában talált nem igevégi tagmondatok (6). Tekintettel arra, hogy ez az írás egy – a szó mindkét értelmében – alkalmi kalandozás a manysiban, a dolgozatot záró összegzés (7) szükségszerűen korlátozott érvényű megállapításokat tartalmaz, de azt talán illusztrálja, hogy annyi egyéb mondattani téma mellett a szórendi variáció jellemzőit is érdemes lenne vizsgálni.

2. A tipológia X faktora

A tipológiai osztályozások az ún. központi argumentumok elrendezésén alapulnak (intranszítív ige alanya, tranzitív ige ágensi és páciensi vonzata), pontosabban azon, hogy ezek milyen sorrendben jelennek meg kijelentő mondatokban. További, az adatok összevethetőségét biztosító feltétel szokott lenni, hogy ezek a vonzatok főnévi kifejezésként szerepeljenek a példamondatokban. Mint azt a WALS vonatkozó fejezetének szerzője maga is megjegyzi, a ténylegesen így megformált mondatok a természetes nyelvhasználatban meglehetősen ritkák (Dryer 2013); az azonban kétségtelen, hogy a tipológiai besorolás érvényességét épp az azonos kritériumoknak megfelelő, minél homogénebb adathalmaz biztosíthatja. Még azonban ezek mellett a megszorított feltételek mellett is sokféle kihívással szembesíti a tipológust a nyelveken belüli variáció: az egyik megnyilvánulása ennek az, hogy míg vannak nyelvek, amelyekben csak egyféle sorrend grammatikus (ezek az adott szórendi típus merev képviselői), a flexibilis nyelvek többféle elrendezést tesznek lehetővé, és esetükben akkor lehetséges a besorolás, ha van az elrendezések között egy domináns típus.

Emellett azt is figyelembe kell venni, hogy ez a szórendi tipológia kizárólag a tranzitív ige ágensi és páciensi vonzatának az ígéhez, illetve egymáshoz viszonyított elrendezésén alapul. A nem tárgyi vonzatokra, ill. az egyéb szabad bővítményekre kevésbé irányultak tipológiai kutatások (Haig 2015, 2022), pedig a tárgy-ige sorrendből nem feltétlenül következtethető ki az egyéb bővítmény és az ige tipikus, jelöletlen sorrendje. A WALS-ban Dryer–Gensler (2013) egy 500 nyelvet tartalmazó minta alapján megvizsgálják azt is, hogy a függő esetű bővítmény (az eredetiben:

oblique)³ milyen elrendezésben jelenik meg ezekben a nyelvekben az igéhez és a tárgyhoz viszonyítva. A szerzők ennek alapján egy különleges aszimmetriára hívják fel a figyelmet: míg a VO nyelvek egyben jellegzetesen VOX elrendezésűek, az OV nyelvek mindhárom lehetséges típusa (XOV, OXV, OVX) meglehetősen széles körben elterjedt.

Erre az aszimmetriára Hawkins (2008) próbál magyarázatot adni.⁴ Azt feltételezi, hogy a szórendet két általános, kognitív tényezőkön alapuló elv alakíthatja. Az egyik ezek közül az, hogy minél rövidebb, azaz minél kevesebb szót tartalmaz az a tartomány, amelynek alapján az adott szólánc szerkezete azono-sítható, annál könnyebb annak a feldolgozása, és a könnyebben feldolgozható szerkezetek előnyösek. A másik pedig az, hogy a bővítmények lineáris elrendezésében a vonzatok jellemzően megelőzik a szabad bővítményeket (és a tárgy mindig vonzat, míg az X kategória ebből a szempontból vegyes).

Az első elv egyben azzal jár, hogy fejkezdetű nyelvekben előnyösebb, ha a hosszabb összetevők követik a rövidebbeket, míg fejevű nyelvekben ennek a fordítottja érvényesül. A fejkezdetű nyelvekben már ebből is következhet a VOX szórend preferenciája. A VO nyelvek ugyanis jellemzően prepozíciósak, azaz ezekben az X összetevő jellemzően valamilyen prepozíciót tartalmazó frázis, ami így eleve egy több szóból álló egység, mint a tárgy. Ennek a fordítottja az OV nyelvekben nem feltétlenül érvényesül, tekintettel arra, hogy az X bővítmény funkcióját jelölő nyelvi elem sok esetben toldalék. Már tehát amiatt is lehet nagyobb a variációs lehetőség az OV nyelvek esetében, hogy az XOV és az OXV elrendezések nem különböznek egymástól olyan mértékben a feldolgozás szempontjából, mint a VO nyelvek VOX és VXO elrendezései.

Mindenesetre Hawkins ugyanebből a feldolgozási elvből vezeti le azt, hogy a tárgy és az ige közvetlen szomszédossága általában véve egy előnyben részesített mintázat, és azt is, hogy azok az elrendezések részesülnek előnyben, melyekben a két bővítmény az igének ugyanazon oldalán áll (továbbá ebben az esetben a frázison belül konzisztens a fej-bővítmény sorrend, ami szintén előnyös). Az XVO – ezt a feltételezést alátámasztva – valóban igen ritka, az OVX azonban nem egy sporadikus

³ A fejezet bevezető szakasza ezt úgy definiálja, hogy egy olyan főnévi vagy adpozíciós frázis, amely az ige határozói módosítójaként funkcionál. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy nem vizsgálják a ditranzitív szerkezetek recipiensi bővítményét, illetve az időhatározókat (ez utóbbiak amiatt, hogy általában véve jellemző rájuk a tagmondat élén való előfordulás), viszont a példaanyagban szerepelnek célt, valamint végpontot kifejező helyhatározók, valamint részes- és társhatározók. A vizsgált kategória tehát meglehetősen heterogénnek tűnik.

⁴ Hawkins a WALS idézett fejezetének adatait, ill. a WALS egyéb adatait vizsgálja, de annak egy korábbi, 2005-ös kiadását (abban még kevesebb nyelvből szerepelt egyébként adat a vonatkozó fejezetben).

típus; ezen nyelvek esetében Hawkins azt feltételezi, hogy bennük általában véve több lehet frázis-szinten a fejkezdetű elrendezés, és így az OVX sorrend tulajdonképpen ismét csak a feldolgozást segíti. A WALS adatai alapján azt állapítja meg, hogy az OVX nyelvek harmada vagy prepozíciós, vagy pedig nincs a nyelvben az adpozícióknak domináns szórendje, valamint ezen nyelveknek sok egyéb olyan vonása is van, amelyek a fejkezdetű nyelvekre jellemzőek.

Végző soron az OV nyelvek nagyobb szórendi változatosságát Hawkins abból vezeti le, hogy míg a VOX elrendezés három szempontból is előnyös (a tárgy és az ige szomszédos, az ige azonos oldalán állnak, és a tárgy megelőzi az X bővítményt), riválisai (VXO, XVO) pedig ezekből csak egynek felelnek meg, az OV alapú elrendezések mindegyike (XOV, OXV, OVX) két-két szempontnak felel meg, azaz ezek között nincs jelentős különbség.

3. Előtte is régi, utána is régi?

Az előző pontban bemutatott elvek mellett további tényezők is befolyásolják a szórendet. Ilyen tényező lehet például az, hogy egy-egy mondatrész milyen típusú információt képvisel az adott kontextusban: nyelvtípustól független, de szintén feltehetően a feldolgozást könnyítő tényező, hogy a régi információ általában megelőzi az újat (l. pl. Wasow 2022: 10). Az viszont már nyelvfüggő, hogy ez az általános elv hogyan valósul meg, adott esetben a mondatrészek elrendezésén változtatnak-e, vagy az ige bővítményeinek szintaktikai szerepét manipulálják-e úgy, hogy az adott szerepű összetevő a szerepre jellemző pozícióban jelenhessen meg – ez utóbbi stratégia általánosan jellemzőnek tűnik az obi-ugor nyelvekben. Ez egyben az SOV sorrend alapvető jellegéhez is hozzájárul, és az ettől eltérő változatok mindenképpen magyarázatot igényelnek.

A valamilyen oknál fogva jelölt szórendi változatokat még egy élő nyelv esetén, anyanyelvi beszélők bevonásával sem könnyű vizsgálni, nemhogy zárt korpuszok alapján – a rekonstrukció pedig végképp reménytelen, nagyon bizonytalan következtetésekre van csak lehetőség. Talán egy ilyen következtetésre ad lehetőséget az az általános grammatikalizációs folyamat, melynek során személyes névmásokból igei személyragok keletkeztek. Ez a változás zajlott le, illetve zajlik a különböző mongol nyelvekben is, amelyekre egyaránt jellemző, hogy meglehetősen rigiden SOV szórendűek, viszont eltérnek egymástól abban, milyen stádiumban van bennük a személyes névmási eredetű igei személyragok grammatikalizációja: pl. a burjátban teljes a paradigma, a halha mongolban nem (Comrie 1989: 218). Bár ezeknek a nyelveknek SOV az alapszórendjük, a változás során csak szuffixumok jönnek létre, nem pedig prefixumok, holott – ha a grammatikalizálódott elemek sorrendje az alapszórendet tükrözné – az utóbbiakat várnánk. Comrie ezt azzal magyarázza, hogy a mongol nyelvekben (különösen azokban, amelyekben nincs igei személyragozás)

az alanyt, és főként a névmási alanyt az ige mögé lehet helyezni, hogy azt hangsúlytalanítsák. Ahogy Comrie fogalmaz, a mongol minta arra mutat rá, hogy az alanyi egyeztető morfémáknak az igei viszonyított elrendezése nem azt teszi lehetővé, hogy rekonstruáljuk az alapszórendet (hiszen ennek alapján prefixumnak kellene létrejönnie), hanem azt, hogy **egy lehetséges szórendet** rekonstruáljunk, s ez akár egy marginális minta is lehet. Mivel az uráli nyelvekben az alanyi egyeztető morfémák szintén szuffixumok, ugyanez a megállapítás érvényes arra a nyelvállapotra is, amelyre a grammatikalizációt feltételezzük, azaz valamilyen periódusban mindenképpen számolni kell egy olyan elrendezéssel, melyben az ige mögé kerülhetek hangsúlytalan, a diskurzusba korábban már bevezetett, azaz ismert információt képviselő összetevők. Amikor tehát ilyen mintával találkozunk az obi-ugor nyelvekben, a lehetséges magyarázatok között az is felmerülhet, hogy ez egy olyan elrendezés, amely szintén „őshonos”, csak egy ritkább, jelöltebb mintát képvisel.

4. Ige mögötti mondatrészek a hanti változataiban, ill. más uráli nyelvekben

Jelen dolgozatnak két közvetlen előzménye van. Az egyik az az összehasonlító vizsgálat, amelyet Sipos Máriával végeztünk (Gugán–Sipos 2017). Ebben egy északi (serkáli) és egy keleti (szurguti) hanti változat viszonylag (azaz a lehetőségekhez képest) korai szövegeit elemeztük a következő szempontok alapján:

- a) milyen mondatrészek fordulhatnak elő az ige mögött;
- b) az adott szövegekben mennyire jellemző ezekre a mondatrészekre (az összes előfordulásukhoz viszonyítva) az ige mögötti megjelenés;
- c) adható-e ezekre az ige mögötti előfordulásokra valamilyen funkcionális magyarázat.

A serkáli hanti esetében a vizsgált szöveg egy kétnyelvű beszélő, K. I. Maremjanyin élettörténetének elbeszélése volt, melyet a szerző maga írt le, a szurguti hanti esetében pedig az a négy, feltehetően a jugáni alváltozatot képviselő mese, amelyeket Heikki Paasonen gyűjtött 1901-ben. Nem a legszerencsésebb felállás, hogy két különböző szövegtípust hasonlítottunk össze, de erre a szükség kényszerített minket. A kelet hantiból ezek a mesék voltak a legrégebbi szövegek, és a régiség azért volt fontos, mert így feltehetően a szövegek lejegyzésének az idején még kevésbé kell számolnunk az orosz hatásával. A serkáli hantiban a meseszövegek egyáltalán nem tartalmaztak ige mögötti mondatrészeket, ez a szabadabb elbeszélés azonban vizsgálható volt ebből a szempontból.

Vizsgálatunk eredménye az volt, hogy e két hanti változatban nagyjából azonos arányban fordulnak elő a nem igevégű tagmondatok, azaz az összes kijelentő finit mondatnak 12,5%-a volt nem igevégű a serkáli hantiban, és 9,2%-a a szurgutiban.

Voltak átfedések, de jellegzetes különbségek is abban, hogy a két nyelvben milyen típusú mondatrészek kerülhetnek az ige mögé: az átfedés legjellegzetesebb példája a latívuszi típusú bővítmény, ill. a célhatározói szerepet betöltő infinitívuszos szerkezet volt. Ezen bővítmények esetében kognitív motivációt sejtettünk: az infinitívuszi bővítményként megjelenő esemény – mint a finit igés tagmondatnál kifejezett esemény célja – szükségszerűen később következik be, mint maga a finit igés tagmondat, és ezt képezheti le a finit és a nem finit tagmondat sorrendje. A latívuszi bővítmény esetében csak rámutatni tudtunk arra, hogy történetileg a latívusz és az infinitívusz osztozhat bizonyos vonásokon (pl. jellemző, hogy az infinitívusz morfológiai jelölője latívuszra legyen visszavezethető), és esetleg ebben a rokonságban rejtőzhet a hasonló szórendi mintázat. A szórendet befolyásoló esetleges tényezők közül a serkáli hantiban a hosszúság (a szerkezet összetettsége) merült fel az infinitívuszi bővítmények esetében, a szurguti hantiban pedig egy pragmatikai jellegű motiváló tényező: különösen az alanyok és a társhatározók esetében volt jellemző, hogy az ige mögé a szövegbe már bevezetett, azonosítható referensű elemek kerültek.

Egy következő tanulmányban (Asztalos et al. 2017) a tundrai nyenyecet, a szurguti hantit és az udmurtot vetettük össze úgy, hogy a vizsgálatba egy további tényezőt is bevontunk: régebbi és újabb szövegek összehasonlításán keresztül arra nézve is próbáltunk következtetéseket levonni, hogy látszik-e valamiféle diakrón eltolódás, gyakoribbá válnak-e az idő során a nem igevégű mondatok. A „rég” szövegek folklórszövegek voltak, hiszen ilyenek állnak rendelkezésre; a mai változatokat igyekeztünk olyan szövegtípusokon keresztül vizsgálni, amelyek viszonylag közelebb állnak a beszélt nyelvhez. A régi és az új szövegek eltérő típusa miatt éppúgy nem „vegytisztá” az összehasonlítás, mint a korábbi vizsgálatnál; mindenesetre azt feltételeztük, hogy a folklórszövegek jellemzően konzervatívak, tehát feltehetően régebbi, archaikusabb mintázatokat őriznek, és így lehetőséget adnak óvatos következtetések levonására.

A három nyelv egyenkénti áttekintésének, majd átfogó összehasonlításának fő eredménye az volt, hogy a két vizsgált időszak között nem abban látszik változás, hogy gyakoribbá váltak volna a nem igevégű mondatok, hanem abban, hogy milyen szerepet töltenek be az ige mögötti mondatrészek a mondat információs szerkezetében. A tundrai nyenyec régi szövegekben ritka volt a nem igevégű tagmondat (2,2%), és főként olyan elemek fordulhattak elő az ige mögött, amelyek a kontextusból már ismertek voltak; az újabb szövegekben nem volt elég vizsgálható ige mögötti mondatrész. A szurguti hanti új szövegekben is 10% alatt maradt a nem ige végződő mondatok aránya, viszont már új információt kifejező mondatrészek is megjelentek posztverbális helyzetben, s ez feltehetően kontaktushatást tükröz. Az új információt kifejező elem vagy a mondat főhangsúlyos eleme volt (argumentumfókusz), vagy pedig a topikról állítást megfogalmazó mondatszakasz (azaz a

predikátumfókusz) része. A három nyelv közül az udmurtban kiemelkedően sok volt a nem igevégű tagmondatok aránya mind a régi, mind az új szövegekben, de itt sem volt nagyon drámai változás az arányokban a két időszak között (35%, ill. 44%). Kiemelendő viszont, hogy míg a régi udmurt az új hanti szövegekre emlékeztetett abban, hogy az ige mögötti mondatrészek vagy régi információt fejeztek ki, vagy pedig – argumentumfókuszként, illetve predikátumfókusz részeként – új információt, addig az új udmurt szövegekben egyrészt megnőtt az új információt kifejező mondatrészek aránya (a régiak rovására), másrészt pedig megjelent a nem igevégű szórend diskurzusneutrális mondatokban is. A tanulmányt záró következtetés mindenek alapján az volt, hogy a három nyelv összehasonlítása kirajszolja az XV > VX változás egy lehetséges útvonálát, melynek során folyamatosan bővül azon elemek köre, melyek az ige mögé kerülhetnek, azaz az eredeti pragmatikai megszorítások egymást követő lépéseken keresztül fellazulnak.

A fentiek alapján az ige mögötti mondatrészeknek két olyan általánosabb csoportja sejlik fel, amelyek feltehetően „kompatibilisek” az OV szórenddel (azaz jelenlétük nem feltétlenül a kétnyelvűségből következő nyelvi változás eredménye), és akár közös gyökereik is lehetnek. Egyrészt ezek lehetnek a szövegelőzmény alapján már ismert információt kifejező mondatrészek, esetükben az ige mögötti előfordulás feltehetően pragmatikai okokra vezethető vissza. Másrészt a latívuszi jellegű bővítmények, illetve az infinitívussal kifejezett, célhatározói bővítmények kerülhetnek még általánosabb jelleggel az ige mögé, ezeknek az esetben talán kognitív motivációt lehet feltételezni. Ezt az is alátámasztja, hogy más OV szórendű nyelvekben is megfigyelték az ilyen típusú bővítmények jellegzetes, a tárgyi bővítménytől eltérő szórendi helyét.

5. Forduljunk a célra – más OV nyelvekben

Az alább bemutatandó tanulmányok (részben vagy egészben) egy speciális bővítménytípusra, az ún. *target*-re irányulnak (a továbbiakban ezt jobb híján CÉL-ként fogom nevezni) különböző OV nyelvekben. Ezen bővítmények közös tulajdonsága, hogy konkrét vagy metaforikus értelemben végpontot fejeznek ki, és morfológiai jelölésük egy-egy nyelven belül sok esetben átfed. A kategória a következő típusú bővítményeket foglalja magában (Asadpour–Jügel 2022: vi, ill. Korn 2022: 90 alapján):

- a) mozgásigék (azaz intranszítív igék) célpontja, pl. *a hegyre megy*;
- b) érzékelést kifejező igék célpontja, pl. *a hegyre néz*;
- c) okozott mozgást kifejező (azaz tranzitív igék) célpontja, pl. *az asztalra teszi a kenyeret*;
- d) tárgyak átadását kifejező (azaz ditranzítív igék) recipiense, pl. *a gyerekek adja a kenyeret*;

- e) tranzitív igék beneficiense, pl. *a gyerekeknek süt kenyeret*;
- f) közlésigék címzettje, pl. *a gyerekeknek mond valamit*;
- g) állapotváltozást kifejező igék végpontja, pl. *pirosra süt*.

Haig (2015) arra hívja fel a figyelmet, hogy a fenti típusú bővítmények igehez viszonyított elhelyezése korántsem kapott akkora figyelmet, mint a tárgy és az ige egymáshoz viszonyított sorrendje, s emiatt hiányoznak a tipológiai kiindulópontú, nagy mintára építő áttekintések.⁵ Ezekre már csak azért is szükség lenne, mert a szerző így informálisan, levelezőlistán keresztül tudott csak információkhoz jutni, ezek azonban azt mutatták, hogy az OV nyelvek közül többre is jellemző a CÉL típusú bővítmények ige mögötti elhelyezése. Arról azonban, hogy ez milyen mértékben jellemző az egyes nyelvekre, és hogy milyen tényezők motiválják, nem áll rendelkezésre elegendő adat, épp amiatt, hogy hiányoznak a szisztematikus összehasonlító vizsgálatok.

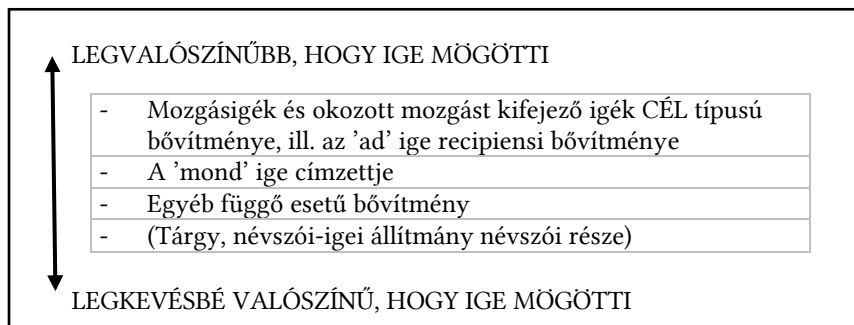
A kurd különböző változatait vizsgálva Haig (2022) azt állapítja meg, hogy a mozgásigék, illetve az okozott mozgást kifejező igék célt kifejező argumentumai, valamint a ditranzitív igék recipiensi vonzata a kurd összes változatában vagy ige mögötti, vagy (egy-két kivételes dialektusban) lehet ige mögötti, ha nem is feltétlenül az. A szerző jelzi: Hawkinsnak az a feltételezése, hogy az OVX nyelvekben többféle fejkezdetű frázis lehet, a kurdra is igaz (ez a nyelv nem volt benne Hawkins mintájában), mégsem feltétlenül teljesen kielégítő a feldolgozás alapú magyarázat, mert a kurdra jellemző olyan kombináció is, amit Hawkins feltételezése alapján erősen diszpreferált lenne.⁶

Haig azt feltételezi, hogy egyes CÉL típusú bővítmények (mozgásigék, mozgatóst kifejező igék, ditranzitív igék CÉL típusú argumentumai) ige mögé történő opcionális mozgatósa a nyugat-iráni nyelvek közös öröksége lehet, és ez az eredetileg is lehetséges mozgatóst vált egyre gyakoribbá a kurdban, végül gyakorlatilag kötelezővé a legtöbb kurd dialektusban. (A közlésigék címzettjeinek esetében ugyanez későbbi fejlemény, és nem is olyan általános, mint az előbbi argumentumok esetében.) Ennek az oka lehetett érintkezés az arámi nyelvekkel, de szerepet játszhatott benne a korábban említett ikonicitás is; ahogy Haig (2022: 370) fogalmaz, „ha egyéb tényező nem befolyásolja a helyzetet, a szemantikai végpontok lehetnek egyben a

⁵ Ennek kapcsán pedig így fogalmaz: „In particular, the importance attached to the OV/VO parameter is not matched by its saliency in actual discourse: on closer inspection, clauses instantiating this word order parameter are seen to be quite a small minority” (Haig 2015: 408).

⁶ Haig egy másik általános érvényűnek tartott elv, a Final-over-Final Constraint szempontjából is vizsgálja a kérdéses szerkezeteket, és hasonló eredményre jut: a kurdban megfigyelhető szórendi minták ellentmondanak az elv predikcióinak.

tagmondat végpontjai”. Az ige mögötti előfordulás hierarchiája a kurdban tehát a következő:

1. sz. ábra: Az ige mögött előforduló mondatrésztípusok hierarchiája
(Haig 2022: 370)

Hasonló hierarchiát állít fel Stilo (2018) is, aki az úgynevezett periferiális argumentumok pre- és posztverbális elhelyezésének lehetőségét vizsgálja az Araksz-iráni nyelvi területen (Araxes-Iran Linguistic Area); a minta jelenleg 29 nyelvet foglal magába, melyek különböző nyelvcsaládokat képviselnek (indoeurópai/iráni, indoeurópai/örmény, afroázsiai/arámi, török, dél-kaukázusi [kartvel], északkelet-kaukázusi [dagesztáni]). Ezek közül 26 OV-típusú, bár a szerző megjegyzi, hogy – marginálisan ugyan, de – a tárgyak a teljes areában előfordulhatnak posztverbális helyzetben is, illetve hogy a határozott tárgyak esetében nagyobb a szórendi variáció lehetősége, mint a határozatlan tárgyaknál. Stilo a periferiális argumentumoknak a következő típusaiból épített adatbázist: insztrumentális, ablatívusz, lokatívusz, komitatívusz, címzett, beneficiens, recipiens, cél. Ennek alapján ő is felállít egy skálát ezeknek az ige mögötti gyakoriságáról:

cél > recipiens > beneficiens > címzett > határozott tárgy > határozatlan tárgy

Mindennek alapján azt feltételezi, hogy a moz(gat)ásige cél típusú argumentuma egyfajta húzólánc kiindulópontja a szórendi változásokban: ha elindul (a szerző szerint elsősorban kontaktushatásra) egy változás, akkor ezek vezetik a változást, és ebben elsősorban az egyéb CÉL-típusú bővítmények követik.⁷

Az eddig bemutatott tanulmányok közös vonása, hogy az általuk vizsgált SOV nyelvekben a VO nyelvekkel történő érintkezésnek is szerepet tulajdonítanak az

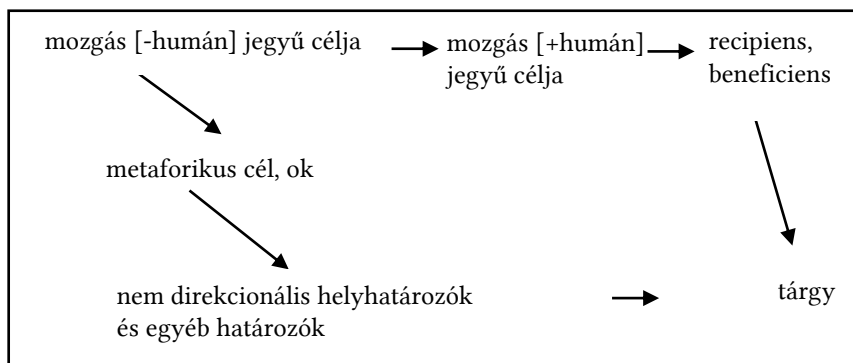
⁷ Azt is megállapítja ugyanakkor, hogy az insztrumentális, a komitatívusz, a lokatívusz és az ablatívusz pedig az arámi és a dél-kaukázusi nyelvekben ige előttivé vált.

OVX típusú elrendezések megjelenésében és/vagy gyakoriságában.⁸ Korn (2022) ugyanezt a bővítménycsoportot vizsgálja, és szintén egy iráni, SOV nyelvben, ugyanakkor az általa vizsgált beludzs kívül esik a kontaktuszónákon. Korpuszalapú vizsgálata alapján azt a következtetést vonja le, hogy nem lehet kizárni azt sem, a nyugat-iráni nyelvek közös öröksége a CÉL típusú elemek VX szórendje, mert az a beludzsra éppúgy jellemző, mint a kontaktuszónában lévő nyelvekre. Sőt, a mozgásigék –humán jegyű cél argumentumának esetében ezt tartja az alapértelmezett elhelyezésnek, megemlítve, hogy ez a sorrend az ikonikusság egyértelmű megvalósulása.

Korn vizsgálja azon egyéb tényezőket is, amelyek (a mondatrész-szerep mellett) meghatározhatják a bővítmények elrendezését. Kitér egyfelől az összetettség/súly szerepére, és jelzi, hogy bár a +humán jeggyel bíró argumentumok összetettebbek, és ezért esetükben gyakrabban számítana ige mögé helyezésre, ezt az adatok nem igazolták. Másfelől különösen figyelemre méltó, amit az információs szerkezeti státusz kapcsán ír, mert épp az ellenkezője annak, ami a szurguti hantiban megfigyelhető: a beludzsban akkor áll inkább ige előtt a mozgásige célpontja, ha már korábban a diskurzusba bevezették, és tipikus, hogy az első bevezetéskor ige mögött szereplő cél argumentum a második említésében már ige előtti. Ezt egy sajátos, a szövegkoherenciát biztosító eljárással, az ún. vég-kezdet kapcsolással (tail-head linkage) magyarázza, mely úgy jelenik meg, hogy az előző mondat igéjét és még bizonyos összetevőit vagy eredeti, vagy valamilyen redukált formájukban megismétlik a beszélők a következő mondat elején.

Ennek a tanulmánynak az eredményeit is egy skála összegzi, ez a beludzsban posztverbális helyzetben előforduló bővítmények gyakoriságán alapul. Ez a skála (l. 2. ábra) azonban azt is tükrözi, hogy a szerző milyen lépcsőket valószínűsít abban a folyamatban, melynek során szélesedik azon bővítmények köre, amelyek az ige mögé kerülhetnek.

⁸ Ilyen szempontból érzékelhető egy eltolódás Haig két írása között, a korábbi tanulmány nagyobb szerepet tulajdonít az érintkezésnek, és erre a korábbi megközelítésre reflektál Korn dolgozata is.

2. ábra: Ige mögötti argumentumok a déli beludzsban: többdimenziós skála
(Korn 2022: 118)

A szurguti hanti adatok, különösen a korai szövegek alapján éppenséggel nagyon hasonló ábrát lehetne rajzolni. A tapasztalható eltéréseket részben az magyarázná, hogy a pragmatikai tényezők máshogy hatnak a hantiban, ill. arányaiban véve a hantiban kevésbé jellemző a posztverbális pozíció, azaz nincs olyan bővítménytípus, amelynél feltételezni lehetne, hogy annak jelöletlen helye az ige mögött van. Az északi hantiban a mozgások célja, illetve a metaforikus cél az a két kategória, amelyek posztverbálisan megjelennek, viszont az infinitívuszoknál ez az elhelyezés éppenséggel gyakoribb – ebben szerepet játszhat az összetevő bővítettsége is.

Az alábbiakban arra irányul a vizsgálat, hogy ugyanilyen típusú bővítmények jelennek-e meg ige mögött a manysi különböző változataiban, ill. hogy körvonalazódik-e hasonló észak : nem észak különbség, mint a hanti esetében. A vizsgálat hiányosságai közül kiemelendő, hogy nem dolgozza fel a teljes szövegeket oly módon, hogy az ige előtti : ige mögötti előfordulási arányokat meg tudja adni az egyes mondatrészeknél. A várható eredmény tehát legfőképpen az, hogy kiderül(het), érdemes-e ugyanezt a jelenséget a manysi különböző változataiban vizsgálni. További csapásirányt jelent annak mérlegelése, hogy ha vannak posztverbális mondatrészek, akkor esetükben megfigyelhető-e valamilyen pragmatikai motiváció, és ha igen, milyen.

6. A manysi PVC⁹

Az alábbi, csak ízelítő jellegű vizsgálat szövegei az Ob-Ugric Database-ből származnak (<https://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/>). Egyelőre a manysi két változatából: az északi, ill. nyugati¹⁰ nyelvjáráscsoportból választottam szövegeket.

⁹ Itt: 'postverbal constituent'.

¹⁰ Ezen belül a pelimiből.

Csak olyan hosszabb prózai szövegeket válogattam be, amelyek az adatbázisban glosszázott változatban is elérhetők. Emellett a gyűjtés során kizárólag olyan tagmondatok kerültek be a vizsgálatba, amelyek kijelentők és állítók, mert a felszólító és kérdő, ill. a tagadó mondatok szórendjét egyéb tényezők is befolyásolhatják. Az alábbi táblázat a szövegek alapadatait tartalmazza, a benne lévő számadatok erősen tájékoztató jellegűek.¹¹ Annyi mindenesetre megfigyelhető, hogy a közel azonos terjedelmű (sőt, kicsit rövidebb) nyugati manysi szövegekben több mint kétszer annyi ige utáni mondatrész van, mint az északi manysi szövegekben. Az is érdekes, hogy a két – rövidke – sajtónyelvi anyagban egyáltalán nem volt példa ige utáni mondatrészre, azaz az összes példa folklórszövegből származik.

nyelvjárás-csoport	a szöveg sorszáma az OUDB-ben ¹²	szavak száma	PVC-k száma	szövegtípus
északi	1230	208	0	sajtó
északi	1231	455	0	sajtó
északi	742	211	4	mitológiai
északi	745	654	14	mitológiai
északi	1234	1536	12	mitológiai
nyugati	1335	1691	8	mitológiai
nyugati	1262	910	16	mese
nyugati	1264	1477	29	mese
nyugati	1335	288	12	medveünnepi
nyugati	1278	1046	30	mitológiai

Az alábbiakban áttekintem a jellegzetesebbnek tűnő típusokat.

6.1. CÉL típusú bővítmények az ige mögött

Hasonlóan a többi, ilyen szempontból vizsgált OV nyelvhez, a CÉL típusú bővítmények a manysiban is előfordulhatnak az ige mögött. Az alábbiakban ezekre bővítménytípusonként következnek a példák:

¹¹ Már csak azért is, mert sokkal szerencsésebb lenne azt nézni, hogy az összes tagmondatból hány tagmondat nem igevégű.

¹² A szövegek részletes adatait l. a Forrásjegyzékben. A táblázatokban szereplő műfaji besorolások is az OUDB-ből származnak, csakúgy, mint az idézett példák és azok glosszázása.

a) intranszitiv mozgásigék célpontja:

- (1) joxtəs ta:l kole:n
 érkezik.PST.3SG tél ház.3SG.DLAT
 'Megérkezett a téli szállásához.' (745/6; ÉM)¹³

b) érzékelést kifejező ige célpontja:

- (2) woran^{is}əx aŋkeəts təw toprəəɬ.
 medve néz.PST.3SG ő '-nak'.3SG
 'A medve ránézett.' (1335/6; PM)

c) tranzitív mozgásigék (=okozott mozgást kifejező igék) célpontja:

- (3) kurreəɬ ne:wstə pe:rnə
 zsák.3SG kötöz.SG<3SG tetőgerenda.DLAT
 'A zsákot a tetőgerendára kötözte.' (1278/26, PM)

d) ditranzitiv ige recipiense:

- (4) miseəŋ teəweəŋ
 ad.PST.NON-SG.3SG ő.OBL
 'odaadta neki' (1278/78, PM)

e) tranzitív ige beneficiense:

- (5) towlⁱ xu:riy totas man^{is}i xumite pa:lt
 bőr zsák vizz.PST.3SG manysi ember.3SG felé
 'egy bőrszákot vitt a manysi embernek' (745/70, ÉM)

f) közlésige címzettje:

- (6) aŋkəɬk tⁱ oməlⁱti ne: topr
 öregasszony EMPH mond.PRS.3SG asszony '-nak'
 'Az asszony mondja a nőnek.' (1262/40)

Arra a típusra, amelyben állapotváltozást jelentő ige végpontja jelenne meg ige mögött, nem találtam példát. Azt viszont meg kell említeni, hogy akárcsak a két korábban vizsgált hanti dialektusban, a két manysi változatban is nagyobb számban fordulnak elő infinitívuszos szerkezetek az ige mögött. Ez a szerkezet jellemzően szabad bővítmény, a véges igét tartalmazó tagmondat célhatározója (7). A manysi szövegekben azonban olyan példa is felbukkant, melyben az infinitívusz egy segédige jellegű ige vonzata (8).

¹³ Szöveg száma/azon belül a mondat sorszáma az OUDB-ben. ÉM: északi manysi, PM: pelimi manysi.

- (7) tuw ujtxatas ta tu:re:n
 ott lebukik.PST.3SG az tó.SG<3SG.DLAT
 ma:n'iy saŋkamtaxtəŋkʷ.
 fiatal.TRANS igazít.REFL.INF
 'Ott lebukott a tavába, hogy megfiatalodjon.' (742/5, ÉM)
- (8) ints siyx, ints to:ʃəx
 kezd.PST.3SG halványul.INF kezd.PST.3SG elsorvad.INF
 'halványulni kezdett, sorvadni kezdett' (1278/34, PM)

Szintén különlegesnek tekinthető, hogy előfordult olyan posztverbális infinitívuszos szerkezet, amely maga sem a (nem finit) igére végződött, pedig általában a nem véges alárendelések belső szórendje igen rigiden igevégű (vagy legalábbis a hantiban az).

- (9) sus kaŋəlpæ't'jeætə oɣləmtəs,
 jávorszarvas hónalj.SG<3SG.LOC víz.PST.3SG
 teækteæŋ tex aŋkəʃkeæt jetəl
 ő.OBL eszik.INF öregasszony.SG<3SG '-val'
 'a hónaljában egy jávorszarvast hozott, hogy megegyék az öregasszonnyal'
 (1262/28, PM)

6.2. Az információs szerkezet mint tényező

A fenti csoportban, úgy gondolom, az elsődleges motiváció az ige mögé kerülésre az, hogy ezek a bővítmények egy speciális bővítménytípusba tartoznak, amelyek általában véve kivételesen viselkednek más OV nyelvekben is. Az alábbiakban egy másik csoportot tekintek át: ezeknek az esetében, úgy tűnik, az adott elem pragmatikai okokból, s ezen belül is az információs szerkezeti státusza miatt kerül az ige mögé. Az egyik alcsoport ezen belül az, amikor ismert, a szövegbe már bevezetett mondatrész kerül az ige mögé.

Kezdve az aktív mondatokkal, az alábbi példában az egyik ige mögötti mondatrész alany. Az idézett mondat előtti szövegrészletben a fejedelem két szolgálja elindul, hogy megöljék Ekwa Piγris't. Ennek során bemennek egy házba, ott kérdezősködnék, majd kijönnek; a közvetlenül megelőző mondatnak épp más alanya van (az, aki válaszol a kérdésekre), majd újra a két szolgálja válik alannyá – de posztverbális helyzetben. A mondatban van egy további ige mögötti mondatrész is, a 'most' időhatározó.¹⁴

¹⁴ Írásom egyik lektora hívta fel arra a figyelmemet, hogy az *an'* elemnek több funkciója is lehet: értelmezhető időhatározóként is 'most' jelentéssel, de lehet determináns is. A kontextus alapján nem igazán lehet eldönteni, hogy az adott példában melyik értelmezés a valószínűbb;

- (10) ta minasəy an^j xuməy.
 EMPH megy.DU3 most férfi.DU3
 'Elmentek az emberek.' (1234/99, ÉM)

A már ismert információt tartalmazó ige mögötti alany egyértelmű típusa, amikor a személyes névmási alany kerül ebbe a helyzetbe. Hogy pontosan mi motiválhatja egyáltalán a névmás hangzó formában történő megjelenését, az nem teljesen világos (az előző két mondatban ugyanez a szereplő volt az alany, de ezekben törölt névmásként volt jelen).

- (11) tuwl i minas taw.
 akkor is megy.PST.3SG ő
 'Aztán ment is.' (745/57, ÉM)

A(z ismert, határozott) tárgy akár az előző csoportban is szerepelhetett volna, a CÉL-típusú, ige mögé vihető bővítmények skálájának azt a szélét képviselve, amelyekre a legkevésbé jellemző az ige mögötti előfordulás; a tárgyak valóban igen ritkák is ige mögött. Ehhez a csoporthoz az köti, hogy ismert, régi információt tartalmaz. Az alábbi mondat előzményében felváltva esik szó az anya és a fia tetteiről, a közvetlenül megelőző mondatban van éppen váltás (ismét az anya cselekedeteire tér át a történet), majd így folytatódik:

- (12) rottən tʃæ puystə p^jywəteɣən
 hirtelen EMPH elkap.PST.SG<3SG fiú.SG<3SG.DLAT
 'Hirtelen elkapta a fiát.' (1264/101, PM)

A fenti mondat közvetlen környezetében tehát a 'fiú' tulajdonképpen másodlagos topik, ami az adott szövegrészben kevésbé prominens, mint az elsődleges. A másodlagos szereplő kifejezésének egy további módja, amikor az társhatározóként jelenik meg ige mögötti helyzetben (az ige ugyanakkor duálisban van, azaz mindkét szereplővel egyezik).

- (13) tesyə aŋkəʃkeɣt jetəl
 eszik.PST.3DU asszony.SG<3SG '-val'
 'Evett a feleségével.' (1262/34, PM)

Az ismert információt tartalmazó mondatrész passzív mondatokban is kerülhet az ige mögé. Az alábbi példát megelőző szövegrészben a 'tehén' már be lett vezetve, az a szakasz Ekwa Piyris^jnek a tehénnel kapcsolatos terveiről szól, s az alább idézett mondat ennek a tervnek a megvalósulása. A mondat datívusz-latívusz esetragos

ha az *an^j* determináns, akkor az ige után csak egy mondatrész van, s ennek fordítása 'ez a két férfi'.

ágense új szereplő, a sokat emlegetett tehén pedig ige mögötti alanyként jelenik meg mint a történet háttérbe helyezett szereplője; ismét csak ige mögötti még a 'most' jelentésű időhatározó is.¹⁵

- (14) usəŋ oter ojka ajaŋ xum piyən ti totwes
 városi fejedelem segítő fiú.DLAT EMPH hoz.PASS.PST.3SG
 anⁱ mis
 most tehén
 'A városi fejedelem apródja elhozta most a tehenet' (1234/6, ÉM)

Ugyanennek a típusnak megvan a fordítottja is, amikor a datívusz-latívuszragos ágens – amely az alábbi mondatban szintén egy már ismert szereplő, az adott történetszakasz egyik, bár a hőshöz képest másodlagos szereplője – kerül poszt-verbális helyzetbe. A különbség az, hogy itt az alany is régi szereplő, a történet főhőse.

- (15) apiyk^{wə} an'iylawəs, sipyawə meŋk^w
 unokaöcs.DIM csókol.PASS.PRS.3SG ölel.PASS.PST.3SG menk
 o:jkaten.
 apó.SG<3SG.DLAT
 'A menk megölelte, megcsókolta az unokaöcsikét.' (1235/225, ÉM)

A fenti példák azt a csoportot képviselik, melyekben az ige mögé helyezett mondatrész ismert információ a szöveg adott pontján, és ige mögötti helyzetében valószínűleg kevésbé hangsúlyos; bizonyos esetekben feltehetően a háttérbe helyezés lehet ennek a szórendi mintának a motivációja. Ettől teljesen eltérő típust képviselnek azok a mondatok, amelyek bevezetnek egy-egy szereplőt a történetbe. Ebben a típusban is alany kerül az ige mögé, de az információs szerkezet szempontjából ez egy új elem. Az ilyen típust Nikolaeva (1999: 57) is megemlíti az északi (obdorszki) hantiban mint a fiatalok nyelvében kontaktushatásra megjelenő típust. A régebbi (igaz, kis terjedelmű) szurguti szövegekben erre nem találtam példát, az újabb mesékben azonban szintén előfordul.

- (16) juw s'altuŋk^w patsət ak^waŋ me:ŋk^{wə}t
 bemegy.INF kezd.PST.3PL egyáltalán menk.PL
 'elkezdték bemenni (nem mások, mint) a menkek' (745/40, ÉM)

Még ennél is inkább kiugró, kivételes típusnak tekinthető az alábbi mondat, melynek teljes hangzó tartalma új információ (az ismert alanyra a passzív mondat többes szám harmadik személyű ragja utal), s ennek részeként jelenik meg a

¹⁵ Vagy – ahogy a (10)-ben – itt is elképzelhető, hogy az anⁱ determináns, és egyetlen mondatrész van az ige mögött, melynek jelentése 'az a tehén'.

datívusz-latívuszragos ágens az ige mögött. Ez a szereplő a későbbiekben nem kerül elő a szövegben, a mondat ilyen szempontból nem tekinthető a prezentáló mondatok egy példájának.

- (17) æk mæt s'itəl i kʷorəmtowsət oꝥmpnə
 hirtelen EMPH megugat.PASS.PST.3PL kutya.DLAT
 'Egyszer csak megugatta őket egy kutya.' (1335/40, PM)

6.3. Műveletek a háttérben

Az eddigiekben arról esett szó, hogy milyen típusú bővítmények kerülnek az ige mögé, alább pedig – szintén csak nagyon kezdetleges és vázlatos jelleggel – az lesz a középpontban, hogy milyen típusú szintaktikai művelet eredménye lehet az, hogy egy mondatrész egy alapvetően igevégi nyelvben az ige mögött köt ki.

Mondatrészek ige mögötti előfordulásának egy jellegzetes típusa lehet az ún. hozzáfűzés (afterthought). Ezt a típust legtisztábban azok az esetek illusztrálják, amikor a (látszólag) nem igevégi tagmondatban van egy olyan elem, amelynek a jelentését az ige után hozzáfűzött másik mondatrész kiegészíti, pontosítja.

- (18) tæw t'i kopʃəlows t'iɣ is'kum
 ő EMPH észrevesz.PASS.PST.3SG ez fiú
 'Észrevették őt, a fiút.' PM, 1264/114

Az ilyen típusú ige mögötti mondatrész lazább viszonyban van azzal a tagmondatral, amelyhez kapcsolódik: az értelmezését segíti, de szintaktikailag nem része annak (vö. Öztürk 2013). Ez tulajdonképpen egyfajta javítási lehetőség: a beszélő megformál egy tagmondatot, majd ezután úgy ítéli meg, hogy az nem eléggé informatív a hallgató(k) szempontjából, például nem azonosíthatók egyértelműen a főnévi kifejezések referensei, és ezért utólag hozzácsoatl még egy vagy több mondatrészt az adott, már létrehozott szerkezethez. Ez a lehetőség feltehetően univerzális, és úgy gondolom, szórendi változás kiindulópontja kevésbé lehet, hiszen kérdés, mi okozhatna olyan különbségeket, hogy egy beszélőközösség különböző generációi eltérő mértékben élnek ezzel a javítási lehetőséggel.

Felmerül azonban a kérdés, hogy egy olyan nyelvben, melyben az alany és a tárgy szerepét is betöltheti nem ejtett névmás, nem lehet-e azt feltételezni, hogy minden ige mögötti tárgy és alany tulajdonképpen hozzáfűzés, ami ennek a nem ejtett névmásnak a jelentését pontosítja. Ezt a kérdést nem is tudom jelenleg megválaszolni, mindössze arra lehet rámutatni, hogy vannak fentebb is olyan példák, amelyek esetében biztosan kizárható, hogy az adott ige mögötti vonzat hozzáfűzés. Ilyen a (11), melyben az ige mögötti alany kitett személyes névmás (hiszen aligha lehet pontosításnak tekinteni azt, hogy egy nem ejtett névmás után hozzáfűznek a tagmondathoz egy ejtettet), ill. a (4), ahol a recipiensi vonzat jelenik

meg ige mögött, ennek ugyanis nem lehetne nem ejtett korrelátuma az ige előtti tartományban. Ennek alapján legalább az megállapítható, hogy a manysi vizsgált változataiban is vannak olyan ige mögötti bővítmények (és ezen belül igei vonzatok), amelyek biztosan nem hozzáfűzések, hanem a tagmondat részének tekinthetők a szintaxis szempontjából is. Az azonban, hogy ez hogyan épül be egy leírásba, már erősen megközelítésfüggő, és túl is mutat a jelen dolgozat keretein.

Így tehát csak nagyon-nagyon óvatosan azt lehet megállapítani, hogy elsősorban kognitív/pragmatikai tényezők játszhatnak szerepet abban, hogy egyes mondatrészek az ige mögé kerülnek. Az egyik ezek közül egy bizonyos bővítménytípus szórendjét, a CÉL típusú bővítményekét befolyásolja, és szerepet játszhat benne az ikonikusság mint kognitív tényező. A másik pedig az, hogy ige mögött elsősorban a szövegbe már bevezetett, ismert információt kifejező elemek állhatnak. Van azonban egy ettől nagyon különböző csoport is, ebben a típusban éppen az új résztvevő áll ige mögött olyan mondatokban, amelyeknek az a funkciója, hogy ezt az új szereplőt bevezessék. Elképzelhető, hogy ez utóbbi típus másodlagos, később jelent meg, mint az első típus; bár a kontaktushatást sehol nem lehet kizárni, a második típus esetében feltehetően jelentősebb a szerepe. S végezetül persze azt is érdemes megemlíteni, hogy – természetesen – ezek a tényezők együttesen hatnak (például a CÉL típusú bővítmény lehet egyben már ismert referenciájú bővítmény is; egyértelműen ilyen a névmással kifejezett recipiens a (4)-ben), illetve hogy az összetettség/súly is lehet egy további, a többivel egy időben ható tényező, mint pl. az alábbi mondatban.

- (19) mini:wə ʃæffjeæn kifnə
 megy.PRS.1PL nagybácsi.SG<2DU vadászik.PTCP.PRS
 jəniy ʃaf wə:teæn
 nagy ösvény part.DLAT
 'Megyünk a nagybácsikátok nagy vadászó ösvényére.' (1335/36, PM)

6.4. A kivételek kivétele: a posztverbális igekötő

S bár az előzőekhez hasonlóan csak felvetni tudom a problémát, megoldani nem, érdemes még az igekötők szórendjére is kitérni, legalábbis arra a kicsi szeletre, amely érintkezik a dolgozat témájával. Mint azt a más SOV nyelveken alapuló írások is, a fenti áttekintés is mutatta, a mozgásigék célját kifejező bővítményre különösen jellemző, hogy alapvetően igevégű nyelvekben is kivételesen viselkedhet, azaz előfordulhat az ige mögött, sőt, van olyan nyelv is, amelyben ez tekinthető a neutrális pozíciójának. Történetileg az obi-ugor nyelvek igekötői is latívuszragos adverbiumokra vezethetők vissza. Az igekötőknek ugyanakkor meglehetősen kötött a szórendi elhelyezésük: közvetlenül az ige előtt állnak, és ezt a közvetlen szomszédosságot csak néhány, erősen korlátozott típusú nyelvi elem szakíthatja meg. Ami kérdés, hogy mindennek fényében hogyan kell értelmezni azokat az

előfordulásokat, melyekben az igekötő, vagy az igekötő is ige mögötti. Erre a típusra a pelimi manysi szövegekben találtam csak példát, azokban azonban többet is.

- (20) joxts jyw
 jön.PST.3SG haza
 'Hazajött.' (1278/26, PM)
- (21) tæw testə jyw
 ő eszik.PST.SG<3SG PV
 'Ő megette.' (1335/10, PM)
- (22) towl pyweæt wuntəlməntəs nuŋk
 aztán fiú.SG<3SG leül.PST.3SG fel
 'Aztán a fiú felült.' (1278/30, PM)
- (23) tæw i kʷals nuŋk
 Ő is felkel.PST.3SG fel.
 'Ő felkelt.' (1335/16, PM)

Azoknak a példáknak az esetében, ahol az igekötő elsődlegesen irányt fejez ki, a 'cél' típusú bővítményekre hajazó szórendi viselkedés elfogadható magyarázatnak tűnik. Ebben az esetben feltehető, hogy az adott elem inkább adverbális (legalábbis az adott előfordulásban). A példák egy részében azonban az igekötő aspektuális jelentést is hordoz, ez különösen a (21) esetben szembeötlő: erősen kérdésesnek tűnik, hogy ebben az esetben tekinthető-e az ige mögötti elem irányjelentésű határozószónak.

A probléma azért érdemel figyelmet, mert az igekötőkhöz hasonló igei partikulák szórendjének a szórendi változások esetében kitüntetett szerep jut: mivel ezek egyéb okokból nemigen kerülhetnek az ige mögé (nem nehezek/összetettek, és a mondat információs szerkezetében sincs olyan szerepük, ami ezt indokolhatná), azt feltételezik, hogy az ige-partikula szórend a fejkezdetű szerkezetek megjelenésének bizonyítéka (l. pl. Kroch 2005). A manysi esetében valószínűleg más magyarázatot kell keresni a jelenségre, és mindenképpen érdemes lenne az igekötőkkel kapcsolatos szórendi variációs lehetőségeket feltárni, hiszen például felszólításokban is megfordulhat az igekötő és az ige szórendje (Bakró-Nagy–Sipőcz–Skribnik 2022: 550), az pedig különösen izgalmas, hogy a szerzők szerint ez elsősorban a régebbi szövegekre jellemző.

7. Összegzés (helyett)

Írásom fókuszában az OV nyelvek ige mögötti mondatrészei álltak, és azon belül is elsősorban a manysi mint OV nyelv. Két változatot hasonlítottam össze, az egyik ezek közül az északi volt, a másik pedig a nyugati csoportot képviselő pelimi. Mindkét változatban előfordultak olyan kijelentő mondatok, amelyeket nem a finit ige zárt, ezen belül a pelimiben több mint kétszer olyan gyakori volt ezeknek az előfordulása, mint az északiban. Az ige mögötti mondatrészeket két szakaszban vizsgáltam. Az egyik a CÉL típusú bővítmények csoportja volt, s ezeknél azt lehetett megállapítani, hogy – legalábbis a pelimi változatban – a rezultatív bővítmény kivételével gyakorlatilag minden altípusra akad példa, azaz az 2. sz. ábra minden egyes állomása megfigyelhető. Természetesen óvatosságra int egyfelől az, hogy a feldolgozott szövegtörzsek kicsi volt, másfelől az, hogy nem történt meg a relatív gyakoriságok vizsgálata: sokkal biztosabban lehetne megállapításokat tenni akkor, ha lehetne látni, hogy egy adott típust képviselő mondatrész összes előfordulásának hány százaléka ige mögötti (ez tenné lehetővé a valódi összehasonlítást is az 2. sz. ábrával). A másik csoportban a fő vizsgálati szempont az ige mögötti mondatrészek szerepe volt a mondat információs szerkezetében. Ezen a csoporton belül lényegesen gyakoribbnak tűnt az a típus, amikor a szövegbe korábban már bevezetett, ismert, esetleg az adott szöveghelyen másodlagos fontosságú résztvevő kerül az ige mögé, azaz az egyik feltehető motiváció az adott mondatrész háttérbe helyezése volt.

Nemcsak az kérdőjelezi meg azonban a dolgozat megállapításainak érvényét, hogy kis korpuszon alapul a vizsgálat; jó eséllyel feltehető, hogy egy szakértő, a manysit jól ismerő olvasó sokkal többet, vagy éppenséggel egészen mást lát meg az adatokban. Így aztán legnagyobb biztonsággal az a(z) igazi jolly jokernek tekinthető tanulság szűrhető le, hogy a téma megérdemelné a további vizsgálatot. A szórendi variabilitás vizsgálata; annak feltárása, hogy ez mennyire függ a kortól, a kontaktushatástól, a regisztertől és a dialektustól, sok új információt adhatna az obi-ugor nyelvekről, és a magyar nyelvtörténet szempontjából is érdekes párhuzamokkal szolgálhat.

Hivatkozások

Asztalos Erika – Gugán Katalin – Mus Nikolett 2017. Uráli VX szórend: nyenyec, hanti és udmurt mondat szerkezeti változatok. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és diakronia* 3. Budapest–Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. 30–62.

Bakró-Nagy, Marianne – Sipőcz, Katalin – Skribnik, Elena 2022. North Mansi. In: Bakró-Nagy, Marianne – Johanna Laakso – Elena Skribnik (eds.), *The Oxford Guide to the Uralic Languages*. Oxford: Oxford University Press. 537–564.

- Bereczki Gábor 2003. *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Budapest: Universitas Könyvkiadó.
- Comrie, Bernard 1989. *Language universals and linguistic typology*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Csepregi, Márta 2023. Khanty. In: Abondolo, Daniel – Riitta-Liisa Valijärvi (eds.), *The Uralic Languages*. London–New York: Routledge. 703–752.
- Dryer, Matthew S. 2013. Order of Subject, Object and Verb. In: Dryer, Matthew S. – Martin Haspelmath (eds.), *WALS Online* (v2020.3) <http://wals.info/chapter/81> <https://doi.org/10.5281/zenodo.7385533>
- Dryer, Matthew S. – Gensler, Orin D. 2013. Order of Object, Oblique, and Verb. In: Dryer, Matthew S. – Martin Haspelmath (eds.), *WALS Online* (v2020.3) <http://wals.info/chapter/84> <https://doi.org/10.5281/zenodo.7385533>
- Forsberg, Ulla-Maija 2022. East Mansi. In: Bakró-Nagy, Marianne – Johanna Laakso – Elena Skribnik (eds.), *The Oxford Guide to the Uralic Languages*. Oxford: Oxford University Press. 565–581.
- Gugán Katalin – Sipos Mária 2017. Ige mögötti mondatrészek régi hanti szövegekben. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 77–94.
- Hajdú Péter 1981. *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Hawkins, John A. 2008. An asymmetry between VO and OV languages: The ordering of obliques. In: Corbett, Greville G. – Michael Noonan (eds.), *Case and grammatical relations: Studies in honor of Bernard Comrie*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 167–190.
- Haig, Geoffrey 2015. Verb-goal (VG) word order in Kurdish and Neo-Aramaic: Typological and areal consideration. In: Geoffrey Khan – Lidia Napiorkowska (eds.), *Neo-Aramaic and its linguistic context*. Piscataway: Gorgias. 407–425.
- Haig, Geoffrey 2022. Post-predicate constituents in Kurdish. In: Matras, Yaron – Geoffrey Haig – Ergin Öpengin (eds.), *Structural and typological variation in the dialects of Kurdish*. Cham: Palgrave Macmillan. 335–377.
- Korn, Agnes. 2022. Targets and other postverbal arguments in Southern Balochi: A multidimensional cline. In: Asadpour, Hiwa – Thomas Jügel (eds.), *Word order variation*. *Studia Typologica* 31. De Gruyter Mouton, Berlin–Boston. 89–125.

Kroch, Anthony 2005. Modeling language change and language acquisition. <https://www.ling.upenn.edu/~kroch/courses/lx556/lxa-forum.pdf>

Öztürk, Balkız 2013. Postverbal constituents in SOV languages. In: Biberauer, Theresa – Michelle Sheehan (eds.), *Theoretical approaches to disharmonic word order*. Oxford: Oxford University Press.

Schön, Zsófia – Gugán, Katalin 2022. East Khanty. In: Bakró-Nagy, Marianne – Johanna Laakso – Elena Skribnik (eds.), *The Oxford Guide to the Uralic Languages*. Oxford: Oxford University Press. 608–635.

Sipos, Mária 2022. North Khanty. In: Bakró-Nagy, Marianne – Johanna Laakso – Elena Skribnik (eds.), *The Oxford Guide to the Uralic Languages*. Oxford: Oxford University Press. 582–607.

Stilo, Donald 2018. Preverbal and postverbal peripheral arguments in the Araxes-Iran linguistic area.

https://www.uni-bamberg.de/fileadmin/aspra/05_Events/2019_Post-predicate_elements_in_Iranian/2019_stilo_2018_yerevan_wordorder.pdf

Virtanen, Susanna – Horváth, Csilla 2023. Mansi. In: Abondolo, Daniel – Riitta-Liisa Valijärvi (eds.), *The Uralic Languages*. Routledge, London – New York. 665–702.

Wasow, Thomas 2022. Factors influencing word ordering. In: Asadpour, Hiwa – Thomas Jügel (eds.), *Word order variation*. Studia Typologica 31. De Gruyter Mouton, Berlin–Boston. 1–14.

Forrásjegyzék (Az Ob-Ugric Database alapján)

- 1230 Сондыков, В.С. – Матвееван, Светлана. (2004). "7 maj - rad'io xotal". In: Решетникова, Раиса. Лүимә сәрипос 15.05.2004 Nr. 20, р. 1. Chanti-Mansijsk: Департамент Общественных связей ХМАО – Югры. 2.

Luima Seripos 2004: OUDB Northern Mansi Corpus. Text ID 1230.

Ed. by Janda, Gwen Eva.

<http://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1230>

- 1231 M'eroва, Tamara. (2005). "E:li xo:n ma:t xan'is'taxtasuw". In: Решетникова, Раиса. Лүимә сәрипос 2005 Chanti-Mansijsk: Департамент Общественных связей ХМАО - Югры.

Luima Seripos 2004: OUDB Northern Mansi Corpus. Text ID 1230.
Ed. by Janda, Gwen Eva.

<http://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1230>

- 742 Kannisto, Artturi – Liimola, Matti 1951. Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von Artturi Kannisto, bearbeitet und herausgegeben von Matti Liimola. I. Band. Texte mythischen Inhalts. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, 101. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. 13–14.

Kannisto – Liimola 1951. OUDB Northern Mansi Corpus. Text ID 742. Ed. by Janda, Gwen Eva.

<http://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=742>

- 745 Kannisto, Artturi – Liimola, Matti. 1951. Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von Artturi Kannisto, bearbeitet und herausgegeben von Matti Liimola. I. Band. Texte mythischen Inhalts. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, 101. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. 61–66.

Kannisto – Liimola: OUDB Northern Mansi Corpus. Text ID 745. Ed. by Janda, Gwen Eva.

<http://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=745>

- 1234 Černecov-Archiv, Nr. 40, Text 24 S. 223–239.

Chernetsov, V. 1935. OUDB Northern Mansi Corpus. Text ID 1234. Ed. by Janda, Gwen Eva.

<http://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1234>

- 1235 Černecov-Archiv, Nr. 44 S. 113–149.

Chernetsov, V. 1990. OUDB Northern Mansi Corpus. Text ID 1235. Ed. by Janda, Gwen Eva.

<http://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1235>

- 1262 Kannisto, Artturi – Liimola, Matti 1956. Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von Artturi Kannisto, bearbeitet und herausgegeben von Matti Liimola. III. Band. Märchen. In: Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, 111. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 126–131.

Kannisto – Liimola 1956. OUDB Pelym Mansi Corpus. Text ID 1262.
Ed. by Eichinger, Viktória.

<http://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1262>

- 1264 Kannisto, Artturi - Liimola, Matti 1956. Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von Artturi Kannisto, bearbeitet und herausgegeben von Matti Liimola. III. Band. Märchen. In: Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, 111. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 139–148.

Kannisto – Liimola 1956. OUDB Pelym Mansi Corpus. Text ID 1264.
Ed. by Eichinger, Viktória.

<http://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1264>

- 1335 Kannisto, Artturi - Liimola, Matti 1958. Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von Artturi Kannisto, bearbeitet und herausgegeben von Matti Liimola. IV. Band. Bärenlieder. In: Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, 114. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 348–349.

Kannisto – Liimola 1958. OUDB Pelym Mansi Corpus. Text ID 1335.
Ed. by Eichinger, Viktória.

<http://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1335>

- 1278 Kannisto, Artturi - Liimola, Matti 1951. Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von Artturi Kannisto, bearbeitet und herausgegeben von Matti Liimola. I. Band. Texte mythischen Inhalts. In: Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, 101. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 86–92.

Kannisto & Liimola 1951. OUDB Pelym Mansi Corpus. Text ID 1278.
Ed. by Eichinger, Viktória.

<http://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1278>